

ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΔΟΓΜΑΤΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

Σταῦρος Γιαγκάζογλου
Μαθήματα Δογματικῆς Θεολογίας
Ἑρμηνευτικά σχόλια στό Σύμβολο τῆς Πίστεως

Πρώτη ἔκδοση, Ἀθήνα 2021

© Stavros Yangazoglou, 2021

ISBN 978-960-353-211-8

Στοιχειοθεσία καί μορφοποίηση
Τυπογραφικό ἐργαστήρι «Δόμος»
Παραγωγή: Ἐκδόσεις Ἐν Πλῶ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΝ ΠΛΩ

Χαριλάου Τρικούπη 6-10, 106 79 Ἀθήνα
Τηλ. 211 11 98 900, 211 11 98 901

Χονδρική πώληση:
Ἀριστοτέλους 1 & Μεσολογίου, 177 78 Ταῦρος Ἀττικῆς
Τηλ. 210 34 12 787, Fax 210 32 21 238

www: enploeditions.gr - facebook: com/enploeditions.gr

Σταῦρος Γιαγκάζογλου

Μαθήματα
Δογματικῆς Θεολογίας

Ἑρμηνευτικά σχόλια
στό Σύμβολο τῆς Πίστεως

Ἐκδόσεις Δόμος

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Γιὰ τὴν ὀρθόδοξη θεολογία ὁ 20ὸς αἰώνας ὑπῆρξε σημαντικὴ περίοδος ἀνακατατάξεων καὶ οὐσιαστικῆς ἐπανασύνδεσης μὲ τὴν παράδοση καὶ κληρονομιά τῶν Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἦδη κατὰ τὸ Α΄ Συνέδριο Ὁρθόδοξης Θεολογίας (Ἀθήνα 1936), οἱ Ὁρθόδοξοι θεολόγοι διέγνωσαν καὶ ἐντόπισαν τοὺς κινδύνους ἀπομάκρυνσης ἀπὸ τὴν πατερικὴ θεολογία καὶ τὴν ἔλλειψη αὐτογνωσίας καὶ ταυτότητας. Ἐπισημαίνοντας τὶς χρόνιες ἐπιδράσεις τῆς δυτικῆς θεολογίας, οἱ Ὁρθόδοξοι θεολόγοι τῆς γενιᾶς τοῦ 1930 ἄσκησαν ἔντονη κριτικὴ στὸ φαινόμενο τῆς «ψευδομόρφωσης» τῆς νεώτερης ὀρθόδοξης θεολογίας. Ὡστόσο, ἡ στροφή αὐτὴ προετοιμάσθηκε μὲ τὴ γόνιμη καὶ δημιουργικὴ πρόσληψη τῶν ἀνανεωτικῶν θεολογικῶν κινήματων στὸν χῶρο τῆς χριστιανικῆς Δύσης καὶ εἶχε ὡς ἐνδιάμεσο καταλύτη τὴ θεολογικὴ συμβολὴ τῶν Ρώσων θεολόγων τῆς διασπορᾶς, ἰδιαίτερος τοῦ π. Γεωργίου Φλωρόφσκυ. Ὁ θεολογικὸς αὐτὸς δυναμισμὸς ἀνοίξε τὸν δρόμο σὲ μία σειρά νέων ἱστορικῶν, βιβλικῶν, λειτουργιολογικῶν, πατρολογικῶν καὶ ἐκκλησιολογικῶν μελετῶν, καθὼς ἐπίσης καὶ στὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τῶν Ὁρθοδόξων στὶς ἀπαρχές τῆς οἰκουμενικῆς κίνησης καὶ τοῦ θεολογικοῦ διαλόγου. Ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1950 καὶ κυρίως ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1960 ἐμφανίζεται στὴν Ἑλλάδα ἓνα νέο θεολογικὸ ρεῦμα. Μὲ τὸ ρηξικέλευθο καὶ ἐμπνευσμένο ἔργο του, τὸ ρεῦμα αὐτὸ δὲν ἐπιζητεῖ ἀπλῶς νὰ ἐπανασυνδεθεῖ μὲ τὴν πλούσια κληρονομιά τῆς Ὁρθόδοξης Παράδοσης, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐκφράσει μὲ πρωτοποριακὸ καὶ ρωμαλέο τρόπο τὸ ἦθος καὶ τὸ φρόνημα τῆς βιβλικῆς καὶ πατερικῆς θεολογίας στὴ σύγχρονη ἐποχὴ. Ἐπρόκειτο ὄντως γιὰ μία δυναμικὴ στροφή τῆς νεώτερης ὀρθόδοξης θεολογίας, ἡ ὁποία ἐπιχείρησε ὄχι μόνον νὰ ὑπερβεῖ τὰ ξένα πρότυπα ἀλλὰ συνάμα νὰ εἶναι ἀνοικτὴ καὶ νὰ διαλέγεται μὲ τὶς μεγάλες θεολογικὲς καὶ πολιτισμικὲς ἀνακατατάξεις εὐρύτερα στὸν κόσμο.

Ἡ ἀνανεωτικὴ αὐτὴ στροφή ὑπῆρξε ὄντως καταλυτικὴ γιὰ τὴν ἐκφραση τῆς δογματικῆς θεολογίας στὴν ἐποχὴ μας. Σαφῶς, ἡ δογματικὴ ὡς συστηματικὴ ἔκθεση τῶν δογμάτων τῆς Ἐκκλησίας δὲν συναντᾶται παρὰ μόνον σπάνια καὶ μᾶλλον περιστατικὰ στὴν πατερικὴ γραμματεία.

Τὸ ἔργο τῶν Ἑλλήνων Πατέρων οὐδέποτε ὑπῆρξε αὐτόνομο καὶ ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴν εὐχαριστιακὴ καὶ δοξολογικὴ λατρεία καὶ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἓνας σχολαῖος στοχασμὸς μεμονωμένων λογίων ἢ φιλοσόφων ποὺ μελετοῦσαν γραμματολογικὰ τὰ βιβλικὰ, πατερικὰ ἢ τὰ ὅποια ἄλλα κείμενα καὶ μνημεῖα τῆς ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης. Ἡ θεολογία στὴν πατερικὴ σκέψη ὑπῆρξε ἀλληλένδετη μὲ τὴ δοξολογικὴ τῆς διάσταση καὶ τὴ συνοδικὴ τῆς ἔκφραση, σαρκώνοντας ἐκ νέου κάθε φορὰ ἓνα ἐρμηνευτικὸ σχόλιο στὴν κοινωνία καὶ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ ζωὴ τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ, ὅπως ἀποκαλύπτεται ἐν Χριστῷ στὴν κτίση καὶ στὴν ἱστορία. Ὡς γνωστόν, τὰ βαπτισματικὰ σύμβολα καὶ οἱ λειτουργικοὶ τύποι τῆς Θείας Εὐχαριστίας ποὺ χρησιμοποιοῦνταν στὶς διάφορες τοπικὲς Ἐκκλησίαι καὶ περιεῖχαν σύντομες ἐμπειρικὲς ὁμολογίες πίστεως καὶ δοξολογικὲς ἐπικλήσεις στὴν Ἁγία Τριάδα, στὸν Θεὸ καὶ Πατέρα, στὸν Ἰησοῦ Χριστὸ καὶ στὸ Ἅγιο Πνεῦμα, μαζὶ μὲ τὴν ἴδια τὴν Ἁγία Γραφή, ἀποτέλεσαν τὶς αὐθεντικὲς πηγὲς πάνω στὶς ὁποῖες ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία θεμελίωσε τὴ δογματικὴ τῆς ἔκφραση γιὰ τὸν Θεό, τὸν κόσμο, τὸν ἄνθρωπο, τὴν Ἐκκλησία, τὴν ἱστορία καὶ τὰ ἔσχατα τῆς Βασιλείας. Ἡ Ἐκκλησία, ὅταν προκλήθηκε ἀπὸ τὶς διάφορες αἱρέσεις, προχώρησε σὲ συνοδικὴ διαβούλευση καὶ διατύπωση τῶν θεμελιωδῶν ἀρθρῶν τῆς πίστεώς τῆς. Ὀνόμασε δὲ τὴ δογματικὴ αὐτὴ ἔκφρασή τῆς «Σύμβολον τῆς Πίστεως», ἡ δομὴ τοῦ ὁποῦο βασίζεται στὶς ἐμπειρικὲς καὶ ἱστορικὲς σχέσεις Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, ποὺ ἀναπτύσσονται στὴν ἱστορία τῆς Θείας Οἰκονομίας καὶ στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας καὶ οἱ ὁποῖες ἐνεχουν σωτηριολογικὸ καὶ ὑπαρξιακὸ περιεχόμενο κατ' ἐξοχὴν. Ἡ σχολαστικὴ θεολογία ἐγκατέλειψε τὴν προσέγγιση αὐτὴ καὶ προχώρησε στὴ συστηματοποίηση τῆς δογματικῆς σὲ αὐτόνομα καὶ κλειστὰ κεφάλαια. Ἐπρόκειτο, ὅμως, γιὰ μίαν ὑπέρβαση τῆς ἱστορικῆς σειρᾶς ἔκθεσης τῆς θεολογικῆς διδασκαλίας μὲ βάση τὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως, τὸ ὁποῖο ἀποτυπώνει καὶ ἐκφράζει τὴ λειτουργικὴ πίστη, ἐμπειρία καὶ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, προκειμένου νὰ ἀκολουθήσει μίαν κλειστὴ καὶ ἀφρημημένη ἔκθεση τῆς θεολογικῆς διδασκαλίας. Τὰ δόγματα καὶ ἐν γένει ἡ θεολογικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας ἐντάχθηκαν σὲ ἓνα ἐννοιολογικὸ καὶ ἀφρημημένο σύνολο θεο-λογικῶν προτάσεων, ιδεῶν καὶ ἀξιών, δίχως ἐπαφή καὶ οὐσιαστικὸ διάλογο μὲ τὴ γλῶσσα, μὲ τὸν πολιτισμὸ καὶ μὲ τὴν ἴδια τὴν ὑπαρξὴ καὶ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ νοησιαρχικὴ αὐτὴ ἔκθεση τῶν δογμάτων ἔγινε ἄσχετη μὲ τὴν ἱστορία καὶ τὴν ὑπαρξιακὴ σημασία τους

για τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν κόσμο. Ἡ σχολαστικὴ συστηματοποίηση προέκυψε ἀκριβῶς ὡς παραθεώρηση τοῦ προσωπικοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ ἱστορικοῦ στοιχείου τῆς χριστιανικῆς πίστεως.

Μολονότι ἡ παρουσία τῆς δογματικῆς, ὅπως καὶ πολλῶν ἄλλων ἀντικειμένων στὰ ἀκαδημαϊκὰ θεολογικὰ προγράμματα σπουδῶν μας εἶναι δάνειο ἀπὸ τὴ δυτικὴ θεολογία καὶ τὸ νεωτερικὸ πανεπιστήμιο, ἐν τούτοις, ὑπὸ προϋποθέσεις, μπορεῖ νὰ ἀποβεῖ χρήσιμη καὶ ἐξαιρετικὰ ὠφέλιμη γιὰ τὴν ὀρθόδοξη θεολογία στὴν ἐποχὴ μας. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτῆ, εἶναι ἀνάγκη τὰ δόγματα τῆς πίστεως τῆς Ἐκκλησίας ὄχι ἀπλῶς νὰ ὁμολογοῦνται ἢ νὰ ἐπαναλαμβάνονται σύμφωνα μὲ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο γένεσης καὶ διατύπωσής τους, ἀλλὰ κυρίως νὰ προσλαμβάνονται ἐκ νέου, νὰ ἐρμηνεύονται ὑπαρξιακὰ καὶ σωτηριολογικὰ καὶ νὰ φωτίζονται πάντοτε ἐντὸς τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς καὶ διαχρονικῆς παράδοσης καὶ ἐμπειρίας τῆς Ἐκκλησίας σὲ διαρκὴ διάλογο μὲ τὴν ἐκάστοτε πολιτισμικὴ συνθήκη.

Ἡ ἀνάγκη αὐτὴ γίνεται ἐπιτακτικότερη σήμερα, καθὼς στὸ νέο περιβάλλον τοῦ πλουραλισμοῦ καὶ τῆς ὕστερης νεωτερικότητος ἡ ὀρθόδοξη θεολογία καλεῖται νὰ ἀρθρώσει οἰκουμενικὴ πρόταση καὶ νόημα ζωῆς γιὰ τὸν κόσμο, τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν ἱστορία. Εἶναι ἀνάγκη νὰ πραγματώσει μία νέα ἐρμηνευτικὴ θεώρηση τῶν δογμάτων τῆς Ἐκκλησίας, διακρίνοντας τί εἶναι θεμελιῶδες καὶ ἀμετάβλητο θεολογικὰ καὶ τί ἀποτελεῖ ἀπλῶς πολιτισμικὸ γλωσσάρι τῆς ἐποχῆς. Στὴ θεολογικὴ αὐτὴ ἐρμηνευτικὴ, ὡς ἀναμέτρηση μὲ τὸν πλουραλισμὸ καὶ τὴν ἑτερότητα σὲ οἰκουμενικὴ διάσταση, ἡ ὀρθόδοξη θεολογία ὀφείλει νὰ ἀναδείξει τὸ δυναμικὸ τῆς νόημα σὲ διάλογο μὲ τὴν ἀγωνίαν καὶ τὰ προβλήματα τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου. Χρειάζεται, ὅμως, προσοχή, διότι ἡ γλῶσσα τῆς θεολογίας καὶ τῶν δογμάτων εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τῆς συμβολικῆς, εἰκονολογικῆς, ποιητικῆ καὶ δοξολογικῆς. Ὡς ἐκ τούτου, εἶναι γλῶσσα κυρίως λειτουργικῆ, ἀναφορικῆ καὶ παραπεμπτικῆς. Ἡ δογματικὴ θεολογία ὡς συστηματικὴ ἔκθεση καὶ ἐρμηνεία τῶν δογμάτων τῆς Ἐκκλησίας, στὴν προσπάθειά της νὰ ἐρμηνεύσει τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῆς τῆς γλώσσας, ὀφείλει νὰ μὴν ἀπορρίπτει ἢ ἐκτοπίζει μὲ σχολαῖο, λογικὸ καὶ δῆθεν ἐπιστημονικὸ τρόπο τὴν συμβολικὴν αὐτὴν γλῶσσα. Τὸ ἔργο τῆς θεολογίας καὶ δὴ τῆς δογματικῆς δὲν ἔγκειται ἀπλῶς στὴν ἀναζήτηση μιᾶς ἄλλης γλώσσας γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει τὴν παραδοσιακὴν γλῶσσα τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ χρειάζεται νὰ σημάνει καὶ νὰ ἐρμηνεύσει τὴν ἴδια τὴν πραγματικὴν τῆς

πίστη, τῆς λατρείας καὶ τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας σήμερα. Ἡ θεολογία ὡς ἐρμηνευτικὴ ἐπιστήμη δὲν διακηρύσσει κάποια ἀχρονη καὶ ἄσαρκη μεταφυσικὴ ἢ ἀδιέξοδη ἐπιστροφή σὲ πολιτισμικὲς πραγματικότητες τοῦ παρελθόντος. Ὡς προφητικὴ καὶ συνάμα ἐσχατολογικὴ πίστις τῆς Ἐκκλησίας ἡ θεολογία ὀφείλει νὰ συναντήσῃ καὶ νὰ διαλεχθεῖ κριτικὰ μὲ τὸν σύγχρονο κόσμον καὶ πολιτισμὸν, ἐρμηνεύοντας ἐκ νέου τὸ Εὐαγγέλιο τῆς Βασιλείας ἐν μέσῳ τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἱστορίας. Στοὺς καιροὺς τῆς ὑστερῆς νεωτερικότητας, ὅταν ὅλες οἱ μεγάλες ἀφηγήσεις καὶ παραδόσεις τίθενται ἐκ τῶν πραγμάτων στὸ περιθώριον, ἡ δογματικὴ θεολογία χρειάζεται νὰ ἐκφράσῃ ἐκ νέου τὸ καίριο καὶ ὑπαρκτικὸ νόημα ζωῆς καὶ σωτηρίας ποὺ κομίζει τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Χριστοῦ γιὰ τὸν κόσμον, τὸν ἄνθρωπον καὶ τὴν ἱστορία.

Στὰ *Μαθήματα Δογματικῆς Θεολογίας* ἐπιχειροῦμε νὰ ἐκθέσουμε τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς πίστεως τῆς Ἐκκλησίας, ἀνατέμνοντας τὸ σωτηριολογικὸ καὶ ἄκρως ὑπαρξιακὸ νόημα τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας γιὰ τὴν ἐποχὴ μας καὶ τὸν σύγχρονον ἄνθρωπον, ἀκολουθώντας ὄχι ἀπλῶς μία συστηματικὴ σὲ αὐτόνομα κεφάλαια ἐκθεση τῶν δογμάτων, ἀλλὰ τὴν ἴδια τὴν δομὴν τοῦ «Συμβόλου τῆς Πίστεως», ἡ ὁποία εἶναι καὶ ἡ μόνη ὀρθτὴ δομὴ τῆς δογματικῆς ἐκφρασεως τῆς Ἐκκλησίας. Κάθε ἐνότητα συνδέεται ὀργανικὰ καὶ ὀλοκληρώνεται μὲ μία ἐκτεταμένη καὶ πλούσια παράθεση βιβλικῶν, πατερικῶν, συνοδικῶν καὶ λειτουργικῶν πηγῶν καὶ κειμένων καὶ συνάμα ὑποστηρίζεται ἀπὸ μία ἐνδεικτικὴ βιβλιογραφία γιὰ περαιτέρω μελέτη καὶ ἐμβάθυνση. Τὰ *Μαθήματα Δογματικῆς Θεολογίας* εἶναι καρπὸς τῆς διδασκαλίας μας στὸ Τμῆμα Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ ΕΚΠΑ. Παραδίδουμε τὸν συγκεκριμένον τόμον στοὺς ἀναγνώστες, εὐελπιστώντας σὲ μία μελλοντικὴ συμπλήρωσή του σὲ ἀμεσότερον διάλογον μὲ τὴν φιλοσοφίαν καὶ εὐρύτερα μὲ τὸν πολιτισμὸν καθὼς καὶ μὲ τὰ σύγχρονα θεολογικὰ ρεύματα.

Ἁγία Παρασκευή, Σεπτέμβριος 2020

Περιεχόμενα

Πρόλογος	7
----------------	---

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ δογματική ὡς δικανικὴ ἀντίληψη καὶ ὡς ἐρμηνευτικὴ διαδικασία

Οἱ θεολογικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ὀρθόδοξου νοήματος τῆς πίστεως	21
1. Θεολογία καὶ γλῶσσα	21
2. Δόγμα καὶ δογματικὴ	25
3. Ἡ ἐρμηνεία τῶν δογμάτων. Ὁρθόδοξες θεολογικὲς προϋποθέσεις ..	33
4. Ἡ σωτηριολογικὴ καὶ ὑπαρξιακὴ ἐρμηνεία τῶν δογμάτων ὡς διαρκῆς ἐπικαιρότητα τοῦ Εὐαγγελίου	37
5. Ἐρμηνεία τῶν δογμάτων καὶ θεολογικὸς διάλογος	37

ΠΙΣΤΗ ΚΑΙ ΔΟΓΜΑ ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Πίστη καὶ δόγμα στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας

1. Πίστη καὶ ἀποκάλυψη: Ἡ μακρὰ διαδρομὴ τῆς πίστες ἀπὸ τὴν Παλαιὰ στὴν Καινὴ Διαθήκη	43
2. Ἡ πίστη στὴν ὑπερβατικότητα τοῦ Θεοῦ	45
3. Ἡ πίστη ὡς προσωπικὴ ἐμπειρία ἐντὸς τῆς κοινότητας	46
4. Ἡ πίστη στὸν τριαδικὸ Θεὸ ὡς προσωπικὴ σχέση	47
5. Πίστη καὶ γνώση	48
6. Πίστη καὶ γνώση στὴ λειτουργικὴ καὶ μυστηριακὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας	53
7. Πίστη καὶ γνώση στὴ θεολογικὴ καὶ ἀσκητικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας	56
Κείμενα καὶ πηγές	59
Ἐνδεικτικὴ βιβλιογραφία	64

Ἡ δογματικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας

1. Δόγμα καὶ αἵρεση	65
2. Τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο διαμόρφωσης τῆς δογματικῆς διδασκαλίας ...	67
3. Ἁγία Γραφὴ καὶ Παράδοση τῆς Ἐκκλησίας	69

Κείμενα και πηγές	72
Ένδεικτική βιβλιογραφία	78
«Ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο». Ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ θεολογία τοῦ ἐναν- θρωπήσαντος Λόγου	80
1. Ἀπὸ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ παράδοση στὴ χριστιανικὴ ἀποκάλυψη	80
2. Ἁγία Γραφή, Ἐκκλησία, Παράδοση	88
3. Ἡ θεολογία τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Λόγου	93
Κείμενα και πηγές	100
Ένδεικτικὴ βιβλιογραφία	104

ΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟΝ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΤΡΙΑΔΟΣ

Ὁ Θεὸς τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἀποκαλύπτεται στὴν κτίση καὶ στὴν ἱστορία

1. Βιβλικὲς μαρτυρίες καὶ ἀντιλήψεις γιὰ τὸν Θεό	107
2. Ὁ ἱστορικὸς χαρακτήρας τῆς ἀποκάλυψης τοῦ Θεοῦ	109
Τὸ νόημα τῆς ἀποκάλυψης τοῦ Θεοῦ γιὰ τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον	111
1. Ὁ Θεὸς συνομιλεῖ μὲ τὸν ἄνθρωπον	111
2. Φύση καὶ ἱστορία	112
3. Ἡ τήρηση τῶν ἐντολῶν ὡς ὁδὸς θεογνωσίας	114
4. Ἡ ἱστορία τῆς θείας Οἰκονομίας γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου	115
Κείμενα και πηγές	117
Ένδεικτικὴ βιβλιογραφία	120

Ὁ Θεὸς Παντοκράτωρ: Ὁ Κύριος τῆς κτίσης καὶ τῆς ἱστορίας

Ἡ παρουσία καὶ δράση τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ στὴν Παλαιὰ Διαθήκη	124
1. Οἱ θεοφάνειες στὴν ἱστορία τοῦ Ἰσραήλ	124
2. Προφητεία καὶ ἀποκάλυψη	130
Ἡ παρουσία καὶ δράση τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ στὴν Καινὴ Διαθήκη	131
1. Μαρτυρίες τῆς Καινῆς Διαθήκης γιὰ τὸν τριαδικὸ Θεό	131
2. Ἡ εἴσοδος τοῦ Θεοῦ στὴν ἱστορία διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ: «Τὸ ἀπ' αἰ- ῶνος ἀπόκρυφον, καὶ ἀγγέλοις ἄγνωστον μυστήριον»	135
Κείμενα και πηγές	137
Ένδεικτικὴ βιβλιογραφία	146

*Ἡ Οἰκονομία τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ φανέρωση τοῦ μυστηρίου
τῆς Ἁγίας Τριάδος*

Ἡ βιβλική μαρτυρία γιὰ τὸν ἕνα καὶ τριαδικὸ Θεό	149
1. Ὁ Χριστὸς φανερώνει τὸ μυστήριον τῆς Ἁγίας Τριάδος	149
2. Ὁ Χριστὸς φανερώνει τὸν Πατέρα: «εἷς Θεὸς ὁ πατήρ»	151
Τὸ μυστήριον τῆς Ἁγίας Τριάδος στὴν Ἐκκλησία	153
1. Ἁγία Τριάδα καὶ Ἐκκλησία	153
2. Τὸ δόγμα τῆς Ἁγίας Τριάδος στὴ λειτουργικὴ καὶ μυστηριακὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας	155
3. Τὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως ὡς δογματικὴ ἔκφραση τῆς σχέσης τῆς Ἐκκλησίας μετὰ τὸν Πατέρα διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι	157
Κείμενα καὶ πηγές	159
Ἐνδεικτικὴ βιβλιογραφία	168

ΤΟ ΠΕΡΙ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ ΔΟΓΜΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Ὁ Θεὸς ποιητὴς καὶ δημιουργός. Ἡ δημιουργία τῆς κτίσης

1. Ἡ βιβλικὴ διδασκαλία περὶ δημιουργίας. Ἡ ἐρμηνευτικὴ τῆς βιβλι- κῆς διήγησης	171
2. Ἡ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος δημιουργία στὴ βιβλικὴ καὶ πατερικὴ θεολογία	173
3. Ἡ διάκριση κτιστοῦ καὶ ἀκτίστου	173
Τὸ ἱστορικὸ, ἐπιστημονικὸ καὶ θρησκευτικὸ πλαίσιο	174
1. Ἡ ἀρχαιοελληνικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν «κόσμον» καὶ τὴν προέλευσή του	174
2. Τὸ ἐπιστημονικὸ κοσμοεἶδωλον τῆς ἐποχῆς	176
3. Οἱ ὑπαρξιακὲς συνέπειες τῆς «ἐκ τοῦ μὴ ὄντος» δημιουργίας τῆς κτίσης	177
Κείμενα καὶ πηγές	179
Ἐνδεικτικὴ βιβλιογραφία	185

Ἡ βιβλικὴ καὶ πατερικὴ ἀνθρωπολογία

Ἡ «κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν Θεοῦ» δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου

Ἡ διδασκαλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου	189
1. «Χοῦν [λαβών] ἀπὸ τῆς γῆς» (Γέν. 2, 7): Ἡ προέλευση τοῦ ἀνθρώ- που ἀπὸ τὸ φυσικὸ περιβάλλον τῆς δημιουργίας καὶ ἡ ὀργανικὴ σχέ- ση του μετὰ αὐτήν	189
2. Ἡ «κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ» δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου	190
3. Ἡ κτιστότητα σώματος καὶ ψυχῆς	191

4. Ἴσοτιμία καὶ κοινωνία μεταξὺ τῶν δύο φύλων	192
ἽΟ προσωπικὸς χαρακτήρας καὶ ὁ ἱερατικὸς προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου	193
1. Ἡ σημασία καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ «κατ' εἰκόνα»: Αὐτεξούσιο, λογικὸ καὶ κοινωνικότητα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς	193
2. Τὸ χριστολογικὸ ἀρχέτυπον τοῦ ἀνθρώπου	195
3. Ὁ ἀνθρώπος ὡς βασιλιάς καὶ ἱερέας: Ἡ ἀσκητικὴ καὶ εὐχαριστιακὴ χρῆσις τῆς κτίσεως καὶ τῆς ζωῆς	198
Κείμενα καὶ πηγές	199
Ἐνδεικτικὴ βιβλιογραφία	207

Ἡ ΠΤΩΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΚΑΚΟΥ

Ἡ βιβλικὴ καὶ πατερικὴ διδασκαλία γιὰ τὸ κακὸ

1. Τὸ περὶ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος δόγμα τῆς Ἐκκλησίας	209
2. Ἡ διακοπὴ τῆς σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν Θεό	215
3. Οἱ συνέπειες τῆς πτώσεως καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ	216
4. Οἱ «δερμάτινοι χιτῶνες»	217
Ἡ τραγωδία τῆς κτίσεως καὶ ἡ προοπτικὴ τῆς σωτηρίας	219
1. Ἡ τραγωδία τοῦ κακοῦ καὶ ἡ προσμονὴ σωτηρίας	219
2. Ἡ χριστολογικὴ προοπτικὴ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου	220
Κείμενα καὶ πηγές	221
Ἐνδεικτικὴ βιβλιογραφία	231

Ο ΧΡΙΣΤΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Οἱ ρίζες τῆς χριστολογίας στὴν Παλαιὰ καὶ στὴν Καινὴ Διαθήκη

1. Χριστολογικὲς μαρτυρίες στὴν Παλαιὰ καὶ στὴν Καινὴ Διαθήκη	235
2. Ὁ Χριστὸς φανερῶνει τὴν Ἁγία Τριάδα	237
3. Οἱ ἀξιώσεις τοῦ Χριστοῦ	239
Ἡ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὸν Υἱὸ καὶ Λόγον τοῦ Θεοῦ	241
1. Προκλήσεις ἀπὸ τὸν χῶρον τῆς ἀρχαιοελληνικῆς φιλοσοφίας	241
2. Ἡ Ἀ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος: «Ὁμοούσιον τῷ Πατρί, δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο»	242
3. Ἡ συμβολὴ τῶν Καππαδοκῶν Πατέρων: «Μία οὐσία, τρεῖς ὑποστάσεις»	244
Κείμενα καὶ πηγές	249
Ἐνδεικτικὴ βιβλιογραφία	263

Ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ γίνεται Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου

Ἡ ἐνανθρώπηση τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ σωτηρία τοῦ κόσμου	266
1. Ἡ ἔλευση τοῦ Θεοῦ στὸν κόσμο: «Τὸν δι' ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν»	266
2. Ἡ σάρκωση τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου «ἐκ Πνεύματος Ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς Παρθένου»	267
3. Ἐνανθρώπηση καὶ θέωση	270
Ἡ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὸν Ἰησοῦ Χριστό	272
1. Τὸ δόγμα τῆς Χαλκηδόνας: Τέλειος Θεὸς καὶ τέλειος ἄνθρωπος	272
2. Ἡ συμβολὴ τῆς Θεοτόκου στὸ μυστήριο τῆς ἐνανθρώπησης καὶ ἡ τιμὴ τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὸ πρόσωπό της	275
3. Τὸ χριστολογικὸ δόγμα στὴ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας	277
Κείμενα καὶ πηγές	279
Ἐνδεικτικὴ βιβλιογραφία	294

Ἡ Σταύρωση, ἡ Ἀνάσταση καὶ ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ

Ἡ κάθοδος στὸν Ἄδη	297
1. Ἡ Σταύρωση: «Σταυρωθέντα τε ὑπὲρ ἡμῶν»	297
2. Ἡ κορύφωση τῆς κένωσης: «Καὶ παθόντα καὶ ταφέντα»	299
Ἡ ἔγερση ἐκ νεκρῶν	300
1. Ἡ Ἀνάσταση: «Καὶ ἀναστάντα τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ»	300
2. Ἡ Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ στὸ κέντρο τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῆς τῆς Ἐκκλησίας	302
Ἡ πλήρωση τῆς θείας Οἰκονομίας	305
1. Ἡ Ἀνάληψη: «Καὶ ἀνελθόντα εἰς τοὺς οὐρανοὺς»	305
2. Ἡ προσμονὴ τοῦ Παρακλήτου καὶ ἡ πρόσκληση ἐλεύθερης μετοχῆς στὸ Σῶμα τοῦ Χριστοῦ	306
Κείμενα καὶ πηγές	309
Ἐνδεικτικὴ βιβλιογραφία	316

Χριστολογικὲς ἔριδες καὶ πατερικὴ παράδοση

Αἰρετικὲς μονομέρειες καὶ ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴ χριστολογικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας	319
1. Ὁ Χριστὸς ὡς ἄνθρωπος: Οἱ θέσεις τοῦ Νεστορίου	319
2. Ὁ Χριστὸς ὡς Θεός: Ὁ Μονοφυσитισμὸς τοῦ Εὐτυχοῦς	320

3. Ἀπὸ τὸν Μονοφυσитισμό στὸν Μονοθελητισμό	321
4. Ἡ χριστολογικὴ πρόκληση τῆς εἰκονομαχίας	321
Ἡ συμβολὴ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας	322
1. Κύριλλος Ἀλεξανδρείας	322
2. Ἡ Δ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος	325
3. Μάξιμος Ὁμολογητὴς	327
4. Ἰωάννης Δαμασκηνός	328
Κείμενα καὶ πηγές	331
Ἐνδεικτικὴ βιβλιογραφία	344

Ἡ ἘΣΧΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΔΟΚΙΑ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

Ἡ ἐσχατολογικὴ προσμονὴ καὶ ἡ μέλλουσα κρίση

1. Ἡ μέλλουσα ἐπάνοδος τοῦ Χριστοῦ: «Καὶ πάλιν ἐρχόμενον»	347
2. Ἡ κρίση καὶ ἡ Βασιλεία: «Κρῖναι ζώντας καὶ νεκρούς»	349
3. Ἡ ἐγκαινισμένη ἐσχατολογία στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας	352
Ἡ ἔλευση τῆς Βασιλείας	356
1. Βιβλικὲς καὶ πατερικὲς μαρτυρίες γιὰ τὸν παράδεισο καὶ τὴν κόλαση	356
2. Χιλιαστικὲς καὶ ἄλλες αἰρετικὲς προσεγγίσεις	360
3. Ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ: «Τὰ πάντα καὶ ἐν πᾶσι Χριστός»	363
Κείμενα καὶ πηγές	367
Ἐνδεικτικὴ βιβλιογραφία	381

ΤΟ ἍΓΙΟ ΠΝΕΥΜΑ ΚΑΙ Ἡ ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΣΩΤΗΡΙΑΣ

Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ὡς πρόσωπο τῆς Ἁγίας Τριάδος: «Τὸ σὺν Πατρὶ καὶ Υἱῷ συμπροσκυνούμενον»

1. Ἡ μαρτυρία τῆς Ἁγίας Γραφῆς γιὰ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα	385
2. Ἡ πρόκληση τῶν πνευματολογικῶν αἱρέσεων	392
3. Ἡ διδασκαλία τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου	394
Ἅγιο Πνεῦμα καὶ ἱστορία	397
1. Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα χορηγὸς τῆς ζωῆς: «Τὸ ἅγιον, τὸ κύριον, τὸ ζωοποιόν»	397
2. Ἡ συνέργεια τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὴ θεία Οἰκονομία: Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα συμπαρίσταται καὶ μαρτυρεῖ τὸν Ἰησοῦ Χριστό	400
3. Τὸ ἔργο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας: Ὁ Χριστὸς διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος «Ἐκκλησίας σάρκα ἀνέλαβε»	404

Κείμενα και πηγές	406
Ἐνδεικτική βιβλιογραφία	416

*Τὸ Filioque καὶ ἡ Ὁρθόδοξη θεολογία γιὰ τὴν ἐκπόρευση
τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*

Τὸ Filioque	418
1. Τὸ ἱστορικό καὶ πολιτισμικό πλαίσιο ἐμφάνισης τοῦ Filioque	418
2. Τὸ θεολογικό περιεχόμενο καὶ οἱ ἐκκλησιολογικὲς διαστάσεις τῆς ἔριδας γιὰ τὸ Filioque	423
Ἡ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴν ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύ- ματος	428
1. Ἡ αἰδία ἐκπόρευση ἀπὸ τὸν Πατέρα	428
2. Ἡ αἰδία ἐκλαμψη καὶ ἀνάπαυση τοῦ Πνεύματος στὸν Υἱό	430
3. Ἡ ἐν χρόνῳ πέμψη καὶ ἀποστολή τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀπὸ τὸν Χριστὸ στὸν κόσμο	434
Κείμενα καὶ πηγές	436
Ἐνδεικτικὴ βιβλιογραφία	444

Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας

Ἅγιο Πνεῦμα καὶ Ἐκκλησία	447
1. Ἡ ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι ἰδρυση καὶ φανέρωση τῆς Ἐκκλησίας ὡς Σῶ- μα τοῦ Χριστοῦ	447
2. Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα στὴ λειτουργικὴ καὶ μυστηριακὴ ζωὴ τῆς Ἐκ- κλησίας	451
3. Ἡ πρόγευση τῆς Βασιλείας ὡς ἔργο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος	454
Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα στὴ ζωὴ τῶν πιστῶν	457
1. Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα στὴν ἐν Χριστῷ ζωὴ τῶν πιστῶν	457
2. Τὰ χαρίσματα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος: Ἐνότητα καὶ ποικιλία	460
Κείμενα καὶ πηγές	462
Ἐνδεικτικὴ βιβλιογραφία	473

ΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Ἡ θεανθρώπινη συγκρότηση τῆς Ἐκκλησίας

1. Κλήση καὶ σύναξη τῶν πιστῶν ἐν Χριστῷ	477
2. Πασχάλιο Δεῖπνο καὶ Πεντηχοστή	482
3. Ἐκκλησία καὶ ἱεραποστολή	484

4. Εὐχαριστία καὶ ἔσχατα	487
Τὰ γνωρίσματα τῆς Ἐκκλησίας	491
1. Ἡ ἐνότητα	491
2. Ἡ ἀγιότητα	492
3. Ἡ καθολικότητα	493
4. Ἡ ἀποστολικότητα	494
Κείμενα καὶ πηγές	496
Ἐνδεικτικὴ βιβλιογραφία	505

Ἡ Θεία Εὐχαριστία ὡς τὸ καθολικὸ μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας

Ἡ μυστηριακὴ ὑπόστασις τῆς Ἐκκλησίας	508
1. Ἡ Ἐκκλησία ὡς Σῶμα Χριστοῦ «σημαίνεται ἐν τοῖς μυστηρίοις» ..	508
2. Ἐνότητα καὶ κοινωνία	513
3. Ἐκκλησία, Εὐχαριστία καὶ Βασιλεία	515
Ἡ μυστηριακὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας	519
1. Βάπτισμα, Χρίσμα καὶ Θεία Εὐχαριστία	519
2. Ἡ μυστηριακὴ καὶ ἀσκητικὴ ζωὴ τῶν πιστῶν	526
3. «Ἵπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς» (Ἰωάν. 6,51): Πρόσληψη καὶ μετα- μόρφωση τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς	530
Κείμενα καὶ πηγές	534
Ἐνδεικτικὴ βιβλιογραφία	541

Τὸ πολίτευμα τῆς Ἐκκλησίας

Ἡ ἱστορικὴ καὶ ἡ ἐσχατολογικὴ διάστασις τοῦ πολίτευμα τῆς Ἐκ- κλησίας	545
1. Ἡ Ἐκκλησία ὡς σύναξις τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ	545
2. Ὁ ἐπίσκοπος ὡς προεστῶς τῆς Θείας Εὐχαριστίας	547
3. Τὸ πολίτευμα τῶν ἐσχάτων	550
Δομὴ καὶ ὀργάνωσις τῆς Ἐκκλησίας	554
1. Ἡ συνύφανσις θεσμοῦ καὶ χαρίσματος	554
2. Τὰ λειτουργήματα τῆς Ἐκκλησίας: Κλῆρος καὶ λαός	558
3. Ἡ συνοδικὴ λειτουργία τῆς Ἐκκλησίας	560
Κείμενα καὶ πηγές	564
Ἐνδεικτικὴ βιβλιογραφία	571

Ἐκκλησιολογικὲς προσεγγίσεις τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴ Δύση

Ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Δύσης	574
1. Ἡ θέση τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης στὴν ἀρχαία Ἐκκλησία	574
2. Τὸ πρωτεῖο τοῦ Πάπα Ρώμης	583
3. Νεώτερες ἐκκλησιολογικὲς θεωρήσεις μετὰ τὴ Β' Βατικανὴ Σύνοδο. Ἡ διπλὴ ἐκκλησιολογία τῆς Συνόδου	589
Ὁ Προτεσταντισμὸς	598
1. Ἀπὸ τὴ Διαμαρτύρηση στὸν ἐκκλησιολογικὸ κατακερματισμὸν	598
2. Σύγχρονες ἐκκλησιολογικὲς προσεγγίσεις στὸ πλαίσιο τῆς οἰκουμενικῆς κίνησης	602
Κείμενα καὶ πηγές	608
Ἐνδεικτικὴ βιβλιογραφία	619

Ἐνότητα καὶ καθολικότητα τῆς Ἐκκλησίας

Τοπικὴ καὶ οἰκουμενικὴ Ἐκκλησία	623
1. Ἡ διεκυστίδα μετὰξὺ τοπικῆς καὶ οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας	623
2. Ἐνότητα καὶ καθολικότητα τῆς Ἐκκλησίας	626
Τὰ ὅρια τῆς Ἐκκλησίας	633
1. Τὸ κριτήριον τῆς ὀρθοδοξίας στὴν πίστη τῆς Ἐκκλησίας	633
2. Ἡ ἔκφραση τῆς ἐνότητας τῆς Ἐκκλησίας διὰ τοῦ ἐπισκόπου στὴ Θεία Εὐχαριστία	638
3. Ἡ αἴρεση ὡς ἔκπτωση ἀπὸ τὴν ἐνότητα καὶ τὴν καθολικότητα τῆς Ἐκκλησίας	637
Κείμενα καὶ πηγές	642
Ἐνδεικτικὴ βιβλιογραφία	658

Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΕΣΧΑΤΩΝ ΚΑΙ Η ΖΩΗ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ

Ἡ προσδοκία τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ

1. Ἡ προσμονὴ τῶν ἐσχάτων	661
2. Ἡ πρόγευση τῆς Βασιλείας	669
Ἡ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας ὡς εἰκόνα τῆς Βασιλείας	674
1. Ἐσχατολογικὲς διαστάσεις στὴ Θεία Εὐχαριστία καὶ στὴ μυστηριακὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας	674
2. Ἡ ἐσχατολογικὴ προσμονὴ στὴ λειτουργικὴ γλώσσα καὶ τέχνη τῆς Ἐκκλησίας	682

Κείμενα και πηγές	692
Ένδεικτική βιβλιογραφία	699
<i>Ἡ «ὄγδὴ ἡμέρα»</i>	
Ἡ ἀνάσταση τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων	702
1. Ἡ ἀνάσταση ὡς προέκταση τῆς νίκης τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τοῦ θανάτου	702
2. Ἀνάσταση ψυχῶν καὶ σωμάτων	712
Ἡ ζωὴ τοῦ «μέλλοντος αἰῶνος»	717
1. Ἡ προσωπικὴ ἐλευθερία ὡς προϋπόθεση τῆς θέωσης	717
2. Ἡ ἀνακαίνιση τῆς Δημιουργίας: Πρωτολογία καὶ ἐσχατολογία «Ἴδού καινὰ ποιῶ πάντα»: Ἡ ζωὴ τοῦ μέλλοντος αἰῶνος	723
Κείμενα καὶ πηγές	736
Ένδεικτικὴ βιβλιογραφία	749
Γενικὴ βιβλιογραφία	753
Εὔρετῆριο ὀνομάτων	757

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ δογματική ὡς δικανικὴ ἀντίληψη καὶ ὡς ἐρμηνευτικὴ διαδικασία

Οἱ θεολογικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ νοήματος τῆς πίστεως

1. Θεολογία καὶ γλώσσα

Ἡ θεολογία, καὶ μάλιστα ἡ δογματικὴ, ἐκφράζεται μὲ τὴ γλώσσα καὶ τίς ἐννοιὲς τῆς. Ὡστόσο, ἡ γλώσσα σημαίνει δίχως νὰ περικλείει ἢ νὰ ἐξαντλεῖ τὴν ἀλήθεια τῆς πίστεως, ἡ ὁποία εἶναι πρωτίστως χαρισματικὴ ἐμπειρία καὶ βίωμα καὶ κατόπιν γίνεται γλώσσα, ὀρολογία καὶ ἐννοιες μὲ συγκεκριμένο σημασιολογικὸ περιεχόμενο. Εὐθύς ἐξαρχῆς εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ἡ θεολογία τῆς Ἐκκλησίας δὲν δημιουργεῖ μία νέα γλώσσα ἀλλὰ προσλαμβάνει κατὰ τρόπο φυσικὸ καὶ διακριτικὸ τὴ γλώσσα τοῦ πολιτισμικοῦ περιβάλλοντος στὸ ὁποῖο ἀναπτύσσεται. Ἐδῶ ἀκριβῶς ἐντοπίζεται καὶ ἡ συμβατικότητα τῆς γλώσσας ὡς πρὸς τὴν ἀλήθεια. Κατὰ τὴν ὀρθόδοξη παράδοση ἡ ἀλήθεια τοῦ Θεοῦ δὲν ἐξαντλεῖται στὴ λεκτικὴ διατύπωσή τῆς. «Ἡ γὰρ ἀληθὴς τοῦ Θεοῦ δύναμις τε καὶ ἐξουσία, καὶ ἀρχὴ καὶ κυριότης κατὰ γε τὸν ἡμέτερον λόγον οὐκ ἐν συλλαβαῖς τὸ εἶναι ἔχει»¹. Προηγεῖται πάντοτε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἐμπειρία τῆς ἀλήθειας ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ ἀκολουθεῖ ἡ σάρκωσή τῆς σὲ γλώσσα. Δίχως τὴν ἐμπειρία τῆς πίστεως, ἡ γλώσσα ἀπὸ μόνη τῆς δὲν περικλείει οὔτε ἐξαντλεῖ τὴν ἀλήθεια τῆς βιούμενης πραγματικότητας. Σὲ κάθε περίπτωση ὁ κτιστὸς ἄνθρωπος μὲ τὴ γλώσσα, τὴν ὁποία ἐπινοεῖ, ἐκφράζει τὴν ἐμπειρία τῆς ἄκτιστης ἐνέργειας τοῦ Θεοῦ. Ὡστόσο, μετὰξὺ κτιστοῦ καὶ ἀκτίστου δὲν ὑφίσταται καμία ἀναλογία καὶ ὁμοιότητα.

Εἶναι παράδοξο, συνεπῶς, νὰ ἀναζητεῖται ἀπὸ τὴ θεολογικὴ σκέψη τῆς ἐποχῆς μας ἡ ἀλήθεια τῆς πίστεως στὶς δομές, στὰ ἱστορικά, πολιτισμικὰ καὶ μορφολογικὰ σχήματα καὶ στὶς λέξεις-ἐννοιες τῆς βιβλικῆς γλώσσας. Τὸ γεγονὸς τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας δὲν ἀποτελεῖ γλωσσικὸ γεγονὸς, τὸ

¹ Βλ. Γρηγορίου Νύσσης, *Κατ' Εὐνομίου*, IB', PG 45, 1009.

ὁποῖο μὲ τὴν ἱστορικὴ καὶ φιλολογικὴ κριτικὴ τοῦ κειμένου ἢ μὲ τὴν ἔρμηνευτικὴ καὶ ἀναλυτικὴ μέθοδο τῆς ἀπομύθευσης καὶ τῆς ἀποδόμησης μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει στὴν καρδιὰ τῆς θεολογικῆς ἀλήθειας. Ἡ ἀπολυτοποίηση τῆς γλώσσας ποὺ παρατηρεῖται στὴ σύγχρονη θεολογικὴ ἔρμηνευτικὴ κατ' ἐπίδραση τῆς ἀναλυτικῆς φιλοσοφίας τῆς γλώσσας, ἡ ὁποία καὶ ταυτίζει τὸ εἶναι μὲ τὴ γλώσσα (M. Heidegger, H. G. Gadamer), ἐγκλωβίζει ἐν τέλει τὸ πρόσωπο καὶ τὸ γεγονός τοῦ Χριστοῦ, τὴν ἐμπειρία τῆς σχέσης καὶ κοινωρίας μαζί του, σὲ ἓνα εἶδος «λογομορισμοῦ», στὴν ἀπλὴ ἐξαγγελία τῆς διδασχῆς καὶ στὴν αὐτονόμηση τοῦ γλωσσικοῦ ἐνδύματος τοῦ εὐαγγελικοῦ μηνύματος². Ὡστόσο, ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ ἓνας τῆς Τριάδος, εἶναι πρόσωπο ποὺ δρᾷ καὶ ἐνεργεῖ στὴν ἱστορία, εἶναι πρῶτιστα γεγονός καὶ ὄχι ἀπλῶς λόγος ἢ διδασχῆ. Ὁ Θεάνθρωπος δὲν κηρύσσει μίαν ἀφρηρημένη διδασκαλία ἀλλὰ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του καὶ καλεῖ τὸν ἄνθρωπο σὲ ἐμπειρικὴ μετοχὴ καὶ προσωπικὴ σχέση μαζί του. Ὁ Χριστὸς αὐτοπροσώπως εἶναι ἡ ὁδός, ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωὴ. Ἡ ἀλήθεια εἶναι βιωμένο γεγονός στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ καὶ γίνεται χαρισματικὸ γεγονός διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὴν Ἐκκλησία, τὸ ὁποῖο κοινωνεῖται διὰ τῆς Εὐχαριστίας. Δὲν εἶναι ἄσαρκη διδασχῆ ἀλλὰ ἡ «λόγωση» τῆς σάρκα³, ἡ σάρκωση τῆς ἀλήθειας στὸ Πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ. Στὴν Ἐκκλησία ἡ ἐμπειρία τῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ δὲν εἶναι ὑπόθεση λόγων ἢ λέξεων ἀλλὰ ἐμπειρικῆς μετοχῆς. Στὴ γνώση τῆς ἀλήθειας προηγεῖται ἡ ἐμπειρία τῆς ἴδιας τῆς ἀλήθειας καὶ ἀκολουθεῖ ἡ λεκτικὴ διατύπωση τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας. Στους Ἑλληνας Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας τὰ ὀνόματα τῆς θεολογίας εἶναι συμβατικὰ σχήματα τῆς γλώσσας, ποὺ σημαίνουν πράγματα καὶ γεγονότα, τὰ ὁποῖα σχετίζονται καὶ ἔχουν ὡς αἰτία τὴ δράση τοῦ ἁκτιστοῦ Θεοῦ στὴν κτίση καὶ στὴν ἱστορία. Τὰ δόγματα, συνεπῶς, εἶναι πρωτίστως «πράγματα» καὶ δευτερευόντως «ὀνόματα», λέξεις καὶ ἔννοιες⁴.

² Βλ. σχετικὰ Στυλιανοῦ Παπαδόπουλου, *Θεολογία καὶ γλώσσα*, Ἀθήνα ³2002, σσ. 28 ἔξ.

³ Πρόκειται γιὰ τὴν διὰ τοῦ Λόγου πρόσληψη καὶ θέωση τοῦ ἀνθρώπου. Βλ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδόσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως* Δ, 18B, κείμενο - μετάφραση - εἰσαγωγή - σχόλια Νίκου Ματσούκα, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 404.

⁴ Βλ. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Ἀντιρρητικός πρὸς Ἀκίνδυνον* 5, 17, 68, *Συγγράμματα*, τόμος Γ', ἔκδ. Π. Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 337, «Ὅχι ὑπὸ τῶν ὀνομάτων τὰ πράγματα μετασκευάζεται, τοῖς δὲ πράγμασι καταλλήλως ἢ τῶν νοημάτων σημασία μεθέλκεται καὶ μετατάττεται: τῶν γὰρ ὀνομάτων αἰτία τὰ πράγματα, οὐ τῶν πραγμάτων τὰ ὀνόματα».

Ἡ ὀρθόδοξη θεολογία, ἐξ ἄλλου, δὲν ἐγκλωβίζεται μονοσήμαντα στοὺς φιλοσοφικούς δρόμους τοῦ ἀποφατισμοῦ ἢ τῆς καταφατικῆς θεολογίας ἀλλὰ σημαίνει γλωσσικά τὴν ἐν Χριστῷ ἐμπειρία τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ, ἐμπειρία τὴν ὁποία βιώνει κατ' ἐξοχὴν στὴ λειτουργικὴ καὶ λατρευτικὴ ζωὴ τῆς. Ὁ περίφημος ἀποφατισμὸς⁵ τῆς πατερικῆς θεολογίας ἀφορᾷ τὸ ἀκατάληπτο καὶ ἀμέθεκτο τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ καὶ σαφῶς δὲν ἀναφέρεται στὴν ἐμπειρία τῆς ἀλήθειας, τῆς γνώσης καὶ τῆς κοινωνίας μὲ τὸν Θεό, τὴν ὁποία ἐκφράζει θετικά καὶ ἐμπειρικά μὲ τὰ συμβατικά σχήματα τῆς γλώσσας ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἐνέργειας τοῦ Θεοῦ στὴν κτίση καὶ στὴν ἱστορία. Χαρισματικὴ ἐμπειρία τοῦ Θεοῦ καὶ ἔκφραση αὐτῆς τῆς ἐμπειρίας μὲ τὴ γλώσσα εἶναι ὁ ἄξονας πού συγκροτεῖ ἱστορικά καὶ ὑπαρξιακά τὴ βιβλικὴ καὶ πατερικὴ θεολογία.

Συχνὰ στὴ γλωσσικὴ ἀνάλυση τῆς πατερικῆς θεολογίας ἀπὸ νεώτερους δυτικούς ἐρευνητὲς γίνεται λόγος γιὰ ἐξελληνισμό τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἢ γιὰ ἐκχριστιανισμό τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Πράγματι, ἡ ἐλληνικὴ γλώσσα καὶ παιδεία, ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη, ἡ λογοτεχνία, ἡ τέχνη, ἡ ὀργάνωση καὶ οἱ θεσμοὶ τοῦ δημόσιου βίου, ἡ δημοκρατία καὶ ἄλλα στοιχεῖα τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ κόσμου, διαμόρφωσαν σταδιακά ἓνα νέο μορφωτικὸ ἰδεῶδες μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο λειτούργησε καὶ ἐκφράσθηκε ἡ πατερικὴ σκέψη, ἡ θεολογικὴ ὀρολογία, ἡ λειτουργικὴ ζωὴ, ὁ συνοδικὸς θεσμὸς, ἡ ἐκκλησιαστικὴ ποίηση καὶ ἡ τέχνη, προσελήφθησαν ἔθιμα καὶ μορφές κοινωνικῆς ζωῆς, υἱοθετήθηκαν ἐπιστημονικὲς γνώσεις καὶ ἀξίες πού συνέβαλαν στὴν ἀνάδυση ἑνὸς ὀλόκληρου πολιτισμοῦ στὸ ἱστορικὸ προσκῆνιο. Ὡστόσο, τοῦτο δὲν ἔγινε ἐξαρχῆς οὔτε αὐτόματα. Οἱ φιλοσοφικὲς καὶ θεολογικὲς ἀρχές τῆς ἀρχαιοελληνικῆς παράδοσης συγκρούσθηκαν σφοδρότατα μὲ τὴν πίστη τοῦ Χριστιανισμοῦ. Μάλιστα, οἱ ριζικὲς διαφορὲς μεταξύ τους ὀδήγησαν στὴν ἐμφάνιση μεγάλων αἱρέσεων. Ἡ ἀρχικὴ σύγκρουση καὶ ἀντιπαράθεση σταδιακά ὀδήγησε σὲ μία ἐκπληκτικὴ θεολογικὴ καὶ πολιτιστικὴ σύνθεση μὲ βασικὲς συνιστώσες τὸν Χριστιανισμό καὶ τὸν Ἑλληνισμό⁶. Ἀπὸ τὴ γό-

⁵ Βλ. Βλαδίμηρου Λόσκυ, *Κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ*, μτφρ. Μ. Γ. Μιχαηλίδου, Θεσσαλονίκη 1974· *Ἡ Μυστικὴ Θεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, μτφρ. Στέλλας Πλευράκη, Θεσσαλονίκη ²1973 (¹1964). Στυλιανῶ Παπαδόπουλου, ὅ.π., σσ. 133-148. Παντελῆ Καλαϊτζίδου, *Ἑλληνικότητα καὶ Ἀντιδυτικισμὸς στὴ «Θεολογία τοῦ '60»*, διδακτορικὴ διατριβή, Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 173-207.

⁶ Βλ. Ἰωάννη Ζηζιούλα, *Ἑλληνισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς. Ἡ συνάντησις τῶν δύο κό-*

νιμη συνάντηση τῆς ἑλληνικῆς σκέψης μὲ τὴν πίστη καὶ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας διαμορφώθηκαν νέες θεωρήσεις στὴν κατανόηση τοῦ Θεοῦ, τοῦ κόσμου, τοῦ ἀνθρώπου, τῆς ἱστορίας, κ.λπ. Πρόκειται γιὰ μίαν νέα ὄντολογία, τῆς ὁποίας τὸ περιεχόμενο ἐπεξεργάσθηκαν οἱ Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἐπέκταση καὶ ἀνανέωση τῆς ἀρχαιοελληνικῆς φιλοσοφίας, ὡς θετικὴ ἀνταπόκριση στὴ φιλοσοφικὴ πρόκληση τῆς ἐποχῆς τους. Πράγματι, τὰ δόγματα τῆς Ἐκκλησίας ὡς περιεκτικὴ διατύπωση τῆς ἀλήθειας τῆς Ἁγίας Γραφῆς γιὰ τὸν Θεό, τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον κατὰ τὴν περίοδο τῆς πατερικῆς θεολογίας εἶναι ἀκατανόητα δίχως τὴ γλῶσσα τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας⁷.

Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἀναπτύσσεται καὶ ἡ σχέση μεταξὺ δόγματος καὶ αἵρεσης⁸. Ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ὀρθοδοξία συνιστοῦν ὀρθὴ ἔκφραση (δόγμα) τῆς καθολικότητας τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας. Ἡ αἵρεση ἀποτελεῖ παραμόρφωση τῆς ἀλήθειας, πράξη σχίσματος καὶ θεωρητικὴ διδαχὴ ποὺ δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν ἐμπειρία τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς καθολικότητας τῆς Ἐκκλησίας. Ἐκεῖνο ποὺ ἔχει σημασία εἶναι πάντοτε ἡ βιωματικὴ διάσταση τοῦ δόγματος ὡς σύμπτωση τῆς διατυπωμένης μὲ γλωσσικοὺς ὅρους

σμων, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήνα 2003. Α' ἔκδοση: Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμος Στ', ἐκδ. Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1976, σσ. 519-559.

⁷ Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴ κατανόεσται ὁ «χριστιανικὸς ἑλληνισμὸς» τοῦ π. Γ. Φλωρόφσκυ καὶ τοῦ π. Ἰ. Μέγιεντορφ. Βλ. Γεωργίου Φλωρόφσκυ, «Πορεία τῆς ρωσικῆς Θεολογίας», στὸν συλ. τόμο Θεολογία, Ἀλήθεια καὶ Ζωή, Πνευματικὸν Συμπόσιον, Ἀθήναι 1962, σ. 32: «Τῆς [ρωσικῆς θεολογίας] ἀπομένει ἀκόμη νὰ φοιτήσῃ εἰς τὸ αὐστηρὸν σχολεῖον τοῦ χριστιανικοῦ ἑλληνισμοῦ. Ὁ ἑλληνισμὸς ἔχει ἀποκτήσει αἰώνιον χαρακτηριστῆρα μέσα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν· ἔχει ἐνσωματωθῆ εἰς τὴν σάρκα της· ἔχει γίνῃ αἰώνια κατηγορία τῆς χριστιανικῆς υπάρξεως. Δὲν ἐννοῶ φυσικὰ τὸν ἑλληνισμὸν ὡς ἐθνικὴν ἰδέαν ἢ τὸν ἑλληνισμὸν τῆς συγχρόνου Ἑλλάδος ἢ ἐκεῖνον τὸν καθυστερημένον καὶ κάθε ἄλλο παρὰ νόμιμον ἑλληνικὸν “φυλετισμὸν”. Ἐννοῶ τὴν χριστιανικὴν ἀρχαιότητα, τὸν ἑλληνισμὸν τῶν δογμάτων, τὸν ἑλληνισμὸν τῆς λατρείας, τὸν ἑλληνισμὸν τῆς εἰκόνας...». John Meyendorff, *Catholicity and the Church*, New York 1983, σ. 47: «Ἡ θεολογία μας σήμερα πρέπει νὰ εἶναι συνεπὴς μὲ τις θέσεις τους [τῶν Ἑλλήνων Πατέρων]. Ὅλοι οἱ ὀρθόδοξοι θεολόγοι ὀφείλου νὰ γίνουιν “Ἑλληνες” μὲ αὐτὴν τὴν ἔννοια». Πρβλ. Παντελῆ Καλαϊτζίδη, *δ.π.*, σσ. 173-207. Τοῦ ἴδιου, «Ὁ “χριστιανικὸς ἑλληνισμὸς” τοῦ π. Γεωργίου Φλωρόφσκυ καὶ οἱ Ἑλληνες θεολόγοι τῆς γενιᾶς τοῦ '60», *Θεολογία* 1/2011, σσ. 247-288.

⁸ Βλ. Νίκου Ματσούκα, *Ὄρθοδοξία καὶ αἵρεση στοὺς ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς Δ' Ἐ' καὶ ΣΤ' αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 2¹1992.

ἀλήθειας με τὸ ἦθος καὶ τὴν ἐμπειρία τῆς ἀλήθειας στὴν ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα. Μία σύντομη ἀναφορὰ στὶς αἰρετικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ ἐπισημαίνει τὸν θεολογικὸ ἀγώνα τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας νὰ ὀριοθετήσῃ δογματικὰ τὴν ἐν Χριστῷ πίστη καὶ ἐμπειρία τῆς. Ὁ Δοκητισμὸς ὡς διαρχία πνευματικοῦ καὶ ὑλικοῦ κατὰ τὰ ἑλληνικὰ πρότυπα σκέψης ἐμφανίζεται ἤδη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1ου αἰ. Στὸν 2ο αἰ. κυριαρχεῖ ὁ Γνωστικισμὸς ὡς διαρχικὸ καὶ ἱεραρχικὸ σύστημα με ἑλληνικὲς καὶ ἰουδαϊκὲς προϋποθέσεις. Ἡ ἀντιχριστολογικὴ βία τοῦ Γνωστικισμοῦ ἀποθεώνει τὴν πνευματικὴ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου καὶ καταδικάζει τὴν ὑλικὴ σύστασή του. Ὁ Σαβέλλιος δίδασκε ὅτι ὁ Πατήρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα εἶναι φανερώσεις τοῦ ἐνὸς καὶ μοναδικοῦ Θεοῦ καὶ δὲν εἶναι τρεῖς ἰδιαιτέρως ὑποστάσεις. Ἀκολούθως, κατὰ τὸν Ἄρειο, ὁ Λόγος θεωρεῖται ὡς τὸ πρῶτο κτιστὸ δημιούργημα τοῦ Θεοῦ. Κατὰ τὸν Ἀπολλινάριο, ὁ Λόγος προσέλαβε ἄψυχο καὶ ἄλογο σῶμα. Γιὰ τὸν Νεστόριο ὁ Ἰησοῦς δὲν ἦταν Θεὸς ἀλλὰ θεοφόρος, ἀφοῦ οἱ δύο φύσεις τοῦ Χριστοῦ ἦσαν πλήρως διακεκριμένες, ἐνῶ ἡ σχέση τους ἦταν ἀπλῶς ἠθική. Ἡ Παναγία ὑπῆρξε ἀπλῶς Χριστοτόκος ὡς ἀνθρωποτόκος καὶ ὄχι Θεοτόκος, ἀφοῦ γέννησε ἕνα ἀνθρώπο, στὸν ὁποῖο κατόπιν ἐνοίκησε ὁ Θεὸς Λόγος. Ὁ Μονοφυσитισμὸς τοῦ Εὐτυχοῦς, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Νεστόριο, πρέσβευε ὅτι ἡ ἀνθρώπινη φύση τοῦ Χριστοῦ ἀπορροφήθηκε πλήρως ἀπὸ τὴ θεϊκή. Στὴ συνέχεια ὁ Μονοθελητισμὸς, ἐνῶ δεχόταν τὶς δύο φύσεις τοῦ Χριστοῦ, ἀναγνώριζε, ὡστόσο, μονάχα μία θέληση καὶ μία ἐνέργεια στὸν Χριστό.

2. Δόγμα καὶ δογματικὴ

Στὴν ἀκμὴ τῆς σχολαστικῆς σκέψης τοῦ Μεσαίωνα κυριαρχεῖ ἡ θεολογία τῆς οὐσίας. Θεὸς δὲν σημαίνει πρωταρχικὰ τὰ πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδος, ἀλλὰ γενικὰ τὴ θεότητα ὡς ἀπρόσωπη καὶ ἀνυπόστατη οὐσία. Ὡς ὑπέρτατο εἶναι, ἡ ἀπρόσωπη θεία οὐσία προηγεῖται ὑπαρκτικὰ ὡς βάση τῶν προσώπων, τὰ ὁποῖα ἀναδύονται ὡς ἐσωτερικὲς σχέσεις ἀντίθεσης αὐτῆς τῆς οὐσίας. Ἡ Τριάς τῶν προσώπων δὲν εἶναι παρὰ τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς διαδικασίας ἀπορροῆς ἢ μιᾶς ἐσωτερικῆς ἀναγκαιότητας τῆς οὐσίας. Ταυτόχρονα, καθιερώθηκε μία ψυχολογικὴ ἐρμηνεία τῶν τριαδικῶν προσώπων. Ἀρκεῖ ἡ ψυχολογικὴ ἀτομικότητα ἐνὸς ἀνθρώπου (νοῦς-λόγος-πνεῦμα) γιὰ νὰ ὀριστεῖ ἀναλογικὰ καὶ ἀναγωγικὰ (analogia entis) ἡ οὐσία